

نقش سازمان بلدیه (شهرداری) در تحولات شهری ایران در دوره پهلوی اول

شهره جلال پور^۱

چکیده

با اشغال اصفهان توسط افغانه و تنازعات پس از آن بر سر قدرت، شهرهای با شکوه صفوی، یکی پس از دیگری رو به ویرانی رفت و قاجارها نیز عاملان این روند را تشدید کردند. با وقوع انقلاب مشروطه ضرورت بازسازی شهرها موجب گردید «قانون بلدیه» در ۱۰۸ ماده در مجلس شورای ملی اول به تصویب برسد. اما به دلیل عدم حمایت شاه، کمبود بودجه و نارضایتی مردم پس از چهار سال تعطیل شد. با روی کار آمدن سلسله پهلوی «شهر» به عنوان سمبل مدرنیسم مورد توجه قرار گرفت. تقاضاهای عمومی موجب گردید نهادهای متعددی مسئولیت نوسازی شهرها را بر عهده بگیرند. مکانی که تنها ۲۸٪ مردم ایران ساکن آن بودند، تمام توجهات را به خود جلب کرد. «سازمان بلدیه»، با اختیارات وسیع احیا گردید و اقداماتی در عرصه های فرهنگی، بهداشتی، اجتماعی، اقتصادی و عمرانی انجام داد که در این مقاله با استفاده از اسناد موسسات دولتی، مطبوعات و جراید قدیمی و کتب خاطرات رجال به آن پرداخته خواهد شد.

۱ دانشجوی دکتری تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران shohrehjalalpoor@yahoo.com

واژگان کلیدی: بلدیة، شهرداری، ارزاق، صحیة، دادگاه صلح بلدی

مقدمه

در دوره قاجاریه، چیزی تحت عنوان قوانین عمرانی، نظام نامه صحی اصناف، قوانین تردد و ... وجود نداشت. مالیاتی تحت عنوان «عوارض شهری» پرداخت نمی شد و توقعی هم از دولت برای رسیدگی به وضعیت شهری وجود نداشت.

پس از تشکیل «اداره بلدیة»، دایری چون «احتساب»، «تنظیف»، «روشنایی» ایجاد گردید. با کودتای سوم اسفند، سید ضیال‌الدین بلدیة را احیا نمود و قوانین آن را تغییر داد اما با سقوط او، کارها مجددا تعطیل شد. با آغاز سلطنت رضا شاه، پس از تأمین امنیت، نوسازی شهری به عنوان مهم ترین برنامه دولتی در راس کار قرار گرفت. از این رو اختیارات وسیعی به بلدیة داده شد. بر این اساس، این مقاله در صدد پاسخ گویی به سه سوال زیر است: حوزه اختیارات و اقدامات بلدیة در این دوره چه بوده است؟ آیا این سازمان مقید به قانون بوده است؟ واکنش مردم نسبت به اصلاحات بلدیة چه بوده است؟

اقدامات و اصلاحات بلدیة

با شروع به کار سازمان بلدیة، از همان آغاز مشخص گردید که این سازمان با مسئولیت های وسیعی مواجه است. بر اساس موارد استخراج شده از اسناد، مطبوعات و خاطرات رجال، دسته بندی زیر انجام شده است:

الف) اقدامات عمرانی

هم زمان با قلع و قمع اشرار و بالارفتن امنیت شهرها، دروازه های شهری فرو ریخت، خندق ها پر شد، ورود اتومبیل موجب تاسیس خیابان های جدید گردید و سازمان بلدیة با تدوین قوانین جدید چهره شهرها را زیباتر و با شکوه تر ساخت. مهمترین این اقدامات عبارتند از: تهیه نقشه برای هر شهر؛ (اطلاعات، س ۱۳، ش ۳۵۶۸، ۱ مرداد ۱۳۱۷: ۴)؛ موظف شدن مالکین به پیاده رو سازی، (قهرمان میرزا سالور، ۱۳۷۹)؛ تسطیح، آسفالت، نه‌رسازی، گل و درخت کاری شدن خیابان ها (ایران، س ۱۷، ش ۱۳۹۹، ۱۰ تیر ۱۳۰۲: ۱)؛ توسعه خیابان و کوچه ها؛ تدوین قانون ممنوعیت ساخت خانه های یک طبقه در کنار خیابان های مهم (اطلاعات، س ۱۲، ۳۱

نقش سازمان بلديه (شهرداری) در تحولات... / ۲۳۷

فروردین ۱۳۱۷: ۲؛ اخگر، س ۷، ش ۱۰۴۰، ۱ خرداد ۱۳۱۴؛ تدوین قانون ترمیم خانه های نیمه ساز کنار خیابان (اطلاعات، س ۱۴، ش ۴۱۱۰، ۱ اسفند ۱۳۱۸)؛ پلاک دار شدن خانه ها (اطلاعات، س ۱۴، ش ۳۹۳۵، ۳ شهریور ۱۳۱۸)؛ رنگ کردن دیوارهای شهر (قهرمان میرزا سالور، ج ۱۰: ۷۶۵۲)؛ برق کشی خیابان ها و کوچه ها و سپس نصب چراغ راهنمایی و رانندگی بر سر تمام چهار راه ها (اطلاعات، س ۱۴، ش ۴۰۲۱، ۲۹ آبان ۱۳۱۸: ۲)؛ نصب ساعت های بزرگ در میادین شهرها (صحت، ش ۱ و ۲، اردیبهشت ۱۳۰۵: ۲۷)؛ ساخت آگو و فاضلاب شهری (اطلاعات، س ۱۲، ش ۳۴۵۲، ۲۸ فروردین ۱۳۱۷: ۴)؛ ساخت مستراح های عمومی در سطح شهر (ایران، س ۸، ش ۱۵۳۹، ۱۵ بهمن ۱۳۰۲: ۲)؛ پل سازی، سد سازی و بازسازی پل های قدیمی؛ نصب تابلو اعلانات (اطلاعات، س ۸، ش ۲۱۸۳، ۲۰ اردیبهشت ۱۳۱۳: ۳)؛ ایجاد کیوسک های روزنامه فروشی (شش سال در دربار پهلوی، ۱۳۸۵: ۴-۱۲۳)؛ نصب تلفن عمومی؛ تاسیس آتش نشانی و اداره اطفائیه؛ ارائه خدمات حمل و نقل شهری؛ تاسیس سیستم اتوبوس شهری و چاپ بلیط (اطلاعات، س ۷، ش ۱۶۷۸، ۲ مرداد ۱۳۱۱: ۲) و تنظیم قوانینی برای ضوابط اخلاقی رانندگان (اسنادی از انجمن های بلدی، تجار و اصناف، ۱۳۸۰، ج ۱: ۲۴۶) و ...

ب) اقدامات فرهنگی

به دنبال تغییرات فرهنگی که در جامعه اتفاق افتاد، سازمان بلديه با ارگان هایی همچون فرهنگستان ایران همراه گردید و منشا تغییراتی از این دست شد: تغییر نام تابلو مغازه ها؛ مزین شدن اسامی کوچه ها به نام فضلا و علما، و بلديه از مردم خواست کسی متقاضی نصب کاشی به نام خود نشود (طوفان هفتگی، ش ۱۲، شماره مسلسل ۱۹۳، ۲۵ اردیبهشت ۱۳۰۷: ۸)؛ تغییر نام خیابان ها از اسامی قاجاری به کلماتی همچون «سپه؛ رضا، پهلوی، شاه و شاه پور»؛ تغییر نام معابر شهری، مانند تغییر «پس کوچه به بن بست» و یا تبدیل «بند به دربند» (اطلاعات، س ۳، ش ۷۸۵، ۱۹ خرداد ۱۳۰۸: ۲)؛ حفاظت از ابنیه تاریخی شهرها؛ اجباری شدن تعرفه تحصیلی برای اصناف، جهت مقابله با بیسوادی (اخگر، س ۱۱، ش ۱۳۹۲، ۲۱ آذر ۱۳۱۷)؛ حمایت از صنایع دستی؛ ساخت تفرج گاه و باغ ملی؛ تاسیس نمایش خانه (اطلاعات، س ۱۲، ش ۳۲۲۴، ۲۵ مرداد ۱۳۰۶: ۱)؛ تاسیس موزه (اخگر، س ۲، ش ۴۳۳، ۷ مهر ۱۳۰۹)؛ تاسیس کتابخانه

(اطلاعات، س ۱۱، ش ۲۹۰۶، ۲۴ شهریور ۱۳۱۵: ۴) تاسیس مدارس فنی؛ اعزام محصل به خارج از کشور (اطلاعات، س ۱۱، ش ۲۹۰۶، ۲۴ شهریور ۱۳۱۵: ۴) و ...

ج) اقدامات اجتماعی

شهرداری در انتظام امور شهر، با مسایل اجتماعی نیز روبرو شد و اقداماتی انجام داد، همچون: رسمی شدن تعطیلی روز جمعه: از زمان سید ضیال‌الدین روز جمعه برای تعطیلی مسلمانان اعلام شد (بازرگان، مهدی، ۱۳۷۵، ج ۱: ۹۱) اما چون رسمی و قانونی نشده بود، بخشنامه صادره از وزارت کشور در ۴ ماده روز تعطیلی را رسماً «جمعه» اعلام کرد به استثناء «نانوایی، گوشت فروشی، خواربارفروشی، رستوران ها، گرمابه ها و گاراژها» (اطلاعات، س ۱۵، ش ۴۳۸۱، ۱۲ آذر ۱۳۱۹: ۸)؛ ممانعت از تولید صدای ناهنجار در شهر (اطلاعات، س ۵، ش ۱۳۴۴، ۲۷ خرداد ۱۳۱۰)؛ ممانعت از کبوتر بازی (اطلاعات، س ۵، ش ۱۳۲۱، ۲۵ خرداد ۱۳۲۰)؛ جمع آوری و اسکان فقرا (ایران، س ۲۸، ۷ آبان ۱۳۰۲: ۲)؛ حمایت از ورزش با احداث ورزشگاه (اخگر، س ۷، ش ۸۹۷، ۲ آبان ۱۳۱۲)؛ کمک در امر سرپازگیری (اطلاعات، س ۲، ش ۳۱۸، ۵ مهر ۱۳۰۸)؛ ایجاد مکان مناسب برای مراسم جشن (معارف، س ۱۳۱۴: ۱۹) و ...

د) اقدامات بهداشتی

از سال ۱۹۲۶ کلیه موسسات صحتی مملکتی در «اداره کل صحتیه» زیر نظر وزارت داخله متمرکز شد (ایران، س ۱۹، ش ۲۰۰۳، ۲۱ دی ۱۳۰۴: ۲). مهم ترین اقدامات بلدییه در این خصوص عبارتند از: ایجاد پست های امدادی (ایران باستان، س ۹، ش ۱۹۳۷، ۱۳۰۴: ۲) و ارایه خدمات مجانی (اطلاعات، س ۱۵، ش ۴۴۹۷، ۱۸ فروردین ۱۳۲۰: ۱)؛ واکسیناسیون مجانی (ایران، س ۹، ش ۱۹۳۱، ۲۶ مهر ۱۳۰۴: ۲)؛ تبدیل حمام های خزینه به دوش، (اطلاعات، س ۱۲، ش ۱۶۹، ۷ آبان ۱۳۱۶)؛ صدور پروانه کار رسمی برای اطبا (اطلاعات، س ۱۲، ش ۳۴۹۵، ۱۰ خرداد ۱۳۱۷: ۸)؛ کنترل صحتیه فواحش (اخگر، س ۲، ش ۱۳۵۹، ۱۳ مرداد ۱۳۱۷)؛ مقابله با استعمال تریاک در قهوه خانه ها (ایران، س ۹، ش ۱۸۸۹، ۳ شهریور ۱۳۰۴: ۲)؛ خشکاندن باتلاق های نزدیک شهر، برای مقابله با بیماریها (اطلاعات، س ۱۵، ش ۴۳۷۰، ۱ آذر ۱۳۱۹: ۱)؛ جلوگیری از تردد روزانه کودکانها (اختر، س ۶، ش ۱۸، ۳۱ شهریور ۱۳۰۴: ۳)؛ ایجاد مستراح های عمومی (ایران، س ۸، ش ۱۵۳۹، ۱۵ دلو ۱۳۰۲: ۲)؛ ممنوعیت حمل حیوان خانگی

در معابر عمومی (ایران باستان، س ۲، ش ۲۱۵، ۲۲ اردیبهشت ۱۳۱۳: ۸)؛ تاسیس رختشوخانه، غسل خانه، مسلخ خانه، شیرخوارگاه، بیمارستان و تیمارستان (اطلاعات، س ۱۲، ش ۳۳۲۴، ۵ آذر ۱۳۱۶: ۴)؛ منع فروش مواد غذایی توسط دوره گردان؛ تاسیس آزمایشگاه برای آزمایش بهداشتی بودن مواد غذایی (اطلاعات، س ۱۳، ش ۳۶۲۳، ۱۴ مهر ۱۳۱۷: ۱۲)؛ تعبیه صندوق های زباله (اطلاعات، س ۹، ش ۲۱۴۸، ۳۰ بهمن ۱۳۱۱: ۳)؛ توجه به بهداشت آب آشامیدنی (موسسه پژوهش و مطالعات تاریخ معاصر ایران، شماره بازیابی ۰-۳۳-۳۰۳۶-۱۱۴-الف) و ...

ه) اقدامات اقتصادی

بلدیة به سبب هزینه های فراوانی که داشت، ناگزیر از دخالت در مسایل اقتصادی بود که اهم آن به این ترتیب است: تعیین قیمت اجناس و جلوگیری از احتکار و گران فروشی (اطلاعات، س ۱، ش ۱۱۲، صبح ۱۳ مرداد ۱۳۱۶)؛ اجباری شدن نصب اتیکت (اطلاعات، س ۹، ش ۲۳۲۳، ۳ آبان ۱۳۰۴: ۱) و...؛ تعیین میزان دستمزد برای مشاغل مختلف (ناهید، س ۸، ش ۴، ۶ مرداد ۱۳۰۷: ۱۰)؛ اصلاح اوزان (اخگر، س ۱۱، ش ۱۴۴۸، ۱۲ مرداد ۱۳۱۸)؛ تاسیس رستوران و مهمان خانه برای پذیرایی از مهمانان خارجی (اطلاعات، س ۷، ش ۱۶۹۷، ۱۵ شهریور ۱۳۱۱: ۱)؛ ساخت دکان در خیابان های جدید؛ تاسیس نمایشگاه برای عرضه و تبلیغ کالاهای وطنی (ایران، س ۱۰، ش ۲۰۵۲، ۱۴ اسفند ۱۳۰۴: ۲)؛ تعیین میداین برای عرضه مستقیم کالاها (موسسه پژوهش و مطالعات تاریخ معاصر ایران، شماره بازیابی ۰-۸-۶-۲۵۶-الف)؛ رسیدگی به وضعیت نان و گوشت مردم که در فصول مختلف کمیاب می شد. (ایران، س ۱۰، ش ۴۸، ۹ اسفند ۱۳۰۴: ۴) و ...

سواستفاده های بلدیة

این سازمان به عنوان یک ارگان دولتی با اختیارات و درآمدهای فراوان، و هم چنین حضور نظامیان در آن، مرتکب اعمال خلافی نیز شد که به پاره ای از آنها اشاره می شود: اخذ پول های غیر قانونی از مردم که گاه تحت عنوان افزایش ارزش ملک به علت توسعه خیابان ها، از مالکین دریافت میشد (محمد قلی مجد، ۱۳۸۹: ۴۷۲)؛ اخذ مالیات از مساجد که معاف از مالیات بودند. اسناد مجلس شورای ملی، شماره بازیابی، ۱۶/۱/۱۳/۲۶/۴)؛ ارتشا و باج گیری از مردم (اطلاعات، س ۱۳، ش ۳۸۶۳، ۲۳ خرداد ۱۳۱۸: ۱)؛ تبعیض در انجام اصلاحات (آزاد، ش ۲۶، ۹

عقرب ۱۳۰۳: ۱)؛ تهدید اهالی بوسیله احداث خیابان جدید (محمد قلی مجد، ۱۳۸۹: ۶۸)؛ سو استفاده اجزاء بلدیه؛ کمک های نقدی به رضا شاه (قهرمان میرزا سالور، ۱۳۷۹، ج ۱۰: ۷۶۸۴) و ...

واکنش های مردم در برابر اصلاحات بلدیه

در دوره رضا شاه رشد شتابان توسعه شهری، خرابی بی امان خانه ها و اختلال در نظم رفت و آمد و ... موافقت ها و مخالفت هایی را در برابر بلدیه ترسیم کرد.

الف) واکنش های موافق با اصلاحات بلدی

در بررسی اسناد مجلس شورای ملی در دوران سلطنت رضا شاه، به اسنادی برخورد شد که مردم خطاب به مجلس در حمایت و تشکر از اقدامات بلدیه نوشته بودند مثل «تشکر اهالی منطقه بهارستان از رییس بلدیه ناحیه ۳ تهران که با جدیت، اراضی جنب بهارستان را که محل تجمع خاکروب و خاکستر بوده، ... پاک و محصور کرده بود.» (اسناد مجلس شورای ملی، شماره بازیابی، ۵/۱۲۴/۱۹/۱/۶۹) و یا حمایت اهالی و علما کرمانشاه از رییس بلدیه آن شهر و تقاضای استخلاص او از محبس (اسناد مجلس شورای ملی، ش ۵/۱۲۵/۱۹/۱/۶۹). در اصفهان از اقدامات سرهنگ شهردار (دانش اصفهان، س ۱، ش ۲، ۲۲ شهریور ۱۳۰۹: ۲) و آقای صوراسرافیل حاکم شهر تشکر شده که در مدت ۵ سال بلدیه چقدر موفق بوده است (اخگر، س ۸، دوره ۵، ۹ آبان ۱۳۱۴: ۳-۴). همچنین از تبدیل حمام های خزینه به دوش و استفاده از ذغال سنگ به جای پهن تشکر شده (اطلاعات، س ۱۲، ش ۳۴۱۶، ۱۴ اسفند ۱۳۱۶: ۲).

ب) واکنش های مخالف با اصلاحات بلدی

مخالفت ها با اقدامات بلدی وسعت بیشتری دارد از جمله اعتراض به قانون بلدیه که اداره بلدیه اداره ای مستقل و ملی است و چرا زیر نظر دولت و وزارت داخله رفته است (اسکندر دلد، ۱۳۷۱، ج ۱: ۶-۴۳۵). بلدیه کرمان را «اسمی بی مسمی» عنوان کرده اند که باعث تفر و انزجار مردم شده است. (استقامت، س ۳، ش ۳، ش ۷۲۳، ۱۸ رمضان ۱۳۰۵/۱۳۲۴: ۳)؛ در شیراز نوشته اند «چرا عمارت بلدیه که باید بهترین بنا باشد، اینقدر کج و معوج است» (آدمیت، س ۱)؛ خانه های دو طبقه با نماهای سنگی و آجری با بالکن و پنجره های مشرف به خیابان نیز

مورد قبول مردم نبود؛ گله مردم از تاریکی خیابان و کوچه‌ها خصوصا در ماه رمضان که تا صبح مردم در رفت و آمد بودند (ایران، س ۸، ش ۱۵۸۸، ۱۲ ثور ۱۳۰۳: ۱)؛ در تهران انتقادهایی از تبعیض بلديه بين مناطق شمال و جنوب شهر شده (اسکندر دلد، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۳۳۵)؛ الول ساتن نیز این اصلاحات را سطحی و ظاهری و توأم با بی رحمی دانسته است. (الول ساتن، ۱۳۴۴: ۳۵۱) اما در برخی از شهرها بنا به اظهار همین نویسنده مثل اهواز و اراک اجرای اصلاحات، بسیار خوب توصیف شده است. (الول ساتن، ۱۳۴۴: ۳۵۲)

نتیجه گیری

در بین سال‌های ۲۰-۱۳۰۰ ش. موج جدیدی از اصلاحات به راه افتاد که تغییر شکل شهرها و تدوین قوانین جدید، باعث تحول اساسی در شهرهای ایران گردید. بازرسان و مفتشین شهرداری با کمک مردم بر اجرای قوانین نظارت داشتند و تمام بنیان‌های شهری اعم از مسایل بهداشتی (حمام، آب، ارزاق و...) قیمت‌ها، ساخت و ساز، عمران، برق، حمل و نقل، ارتباطات و ... متحول گردید. شهرهای جدیدی متولد گردیدند هر چند در این بین نارضایتی‌هایی به وجود آمده و انتقاداتی هم به تخریب و بازسازی‌های سریع بلديه وارد شد، اما بلديه با استفاده از نیروهای نظامی (آزان‌ها و سربازها و گارد بلديه) مردم را با زور و کشان‌کشان به سمت اصلاحات و رعایت بهداشت پیش برد. مقابله مردم با تلقیح واکسن و یا تفکر سستی آنان در غسل کردن در خزینه و ممانعت از ایجاد دوش‌های بهداشتی در حمام‌ها و اثبات می‌کند که شهرداری و ماموران آنها چه کار طاقت فرسا و مهمی را در ایران سر و سامان داده‌اند.

منابع

- «اسنادی از انجمن‌های بلدی، تجار و اصناف (۲۰-۱۳۰۰)»، (۱۳۸۰)، ۲ ج، تهران، سازمان انتشارات و چاپ وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- «خشونت و فرهنگ، اسناد محرمانه کشف حجاب، (۲۳-۱۳۱۲)»، (۱۳۷۱)، تهران، انتشارات سازمان اسناد ملی ایران.
- دلفانی، محمود، «فرهنگ ستیزی در دوره رضا شاه (اسناد منتشر نشده سازمان پرورش افکار)»، (۱۳۷۵)، تهران، انتشارات سازمان اسناد ملی ایران.
- صورت مذاکرات مجلس دوم (تهران: مطبوعه مجلس، بی تا).

مجدد، محمد قلی، (۱۳۸۹)، «رضا شاه و بریتانیا، ترجمه مصطفی امیری»، تهران، انتشارات موسسه مطالعات و پژوهش های سیاسی.

مجموعه قوانین موضوعه و مسایل مصوبه دوره ششم تقنینیه، بی جا، بی نا، ۱۳۱۱.

«سازمان اسناد ملی ایران»: ۲۹۱۰۰۰۱۶ و ۳۵۰۰۰۱۹۵۳.

«سازمان اسناد ریاست جمهوری»: ۴۳۶۷-۶۱۹۹-۸۵۲۸-۱۷۴۹۱.

«اسناد موزه شهرداری اصفهان» (اصفهان، دروازه دولت، بدون شماره).

«موسسه پژوهش و مطالعات تاریخ معاصر ایران»: ۲۳-۳۰۳۶-۱۱۴-الف و ۰-۸-۶-۲۵۶-الف و ۰-۱۰۲-۳-۳.

«اسناد مجلس» ۵/۱۲۴/۱۹/۱/۶۹ و ۶/۸/۷۱/۱/۲۵ و ۲/۱۵۲/۲۵/۱/۱۹ و ۳/۵/۳۵/۱/۱۲/۲ و ۴/۲۴/۱۳/۱/۱/۱۶

نشریات قدیمی: «آدمیت، آزیر، آزاد، اختر مسعود، اخگر، ارژنگ، استقامت، اطلاعات، ایران، ایران آزاد، ایران باستان، دانش اصفهان، ستاره ایران، صبح امید، صحت، طوفان هفتگی، کامکار، عرفان، مجاهد، معارف، ناهید، نشریه بلدیة اصفهان، نشریه بلدیة طهران».

فرخزاد خمسنی، (۱۳۸۶)، «اسنادی پیرامون شهرداری تهران و تشکیلات آن»، گنجینه اسناد، دفتر دوم.

ازرگان، مهدی، (۱۳۷۵)، «شصت سال خدمت و مقاومت»، ج ۱، تهران، رسا.

حجتی، ابوالمجد، (۱۳۷۷)، «عبور از عصر پهلوی در گیر و دار دو فرهنگ»، بی جا، انتشارات محسن.

حکمت، علی اصغر، (۲۵۳۵)، «سی خاطره از عصر فرخنده پهلوی»، بی جا، وحید.

سالور، قهرمان میرزا، (۱۳۷۹)، «روزنامه خاطرات عین السلطنه»، به کوشش مسعود میرزا سالور و ایرج افشار، ج ۱۰، ۹، تهران، انتشارات اساطیر.

شش سال در دربار پهلوی، (۱۳۸۵)، «به کوشش عبدالرضا هوشنگ مهدوی»، خاطرات محمد ارجمند سرپرست تلگراف خانه مخصوص رضا شاه، تهران، انتشارات پیکان.

مستوفی، عبدالله، (۱۳۷۱)، «شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی - اداری دوره قاجار»، ج ۳، تهران، انتشارات زوار، ج ۳.

میرزا صالح غلام حسین، (۱۳۷۲)، «خاطرات رضا شاه (خاطرات سلیمان بهبودی، شمس پهلوی، علی ایزدی)»، تهران، انتشارات طرح نو.

نقش سازمان بلدیة (شهرداری) در تحولات... / ۲۴۳

- «نامه های خصوصی و گزارش های محرمانه سر ریدر بولارد سفیر انگلستان در ایران»، (۱۳۷۱)، ترجمه غلام حسین میرزا صالح، تهران، انتشارات طرح نو.
- اشراقی، فیروز، (۱۳۷۸)، «اصفهان از دیدگاه سیاحان خارجی»، اصفهان: آتروپات.
- خواجه نوری، ابراهیم، (۱۳۵۷)، «بازیگران عصر طلایی، تهران: جاویدان، چاپ جدید.
- ساتن، الول، (۱۳۴۴)، «رضا شاه کبیر یا ایران نو»، ترجمه عبدالعظیم صبوری، تهران، انتشارات محمد علی علمی، چ ۳.
- دلدم، اسکندر، (۱۳۷۱)، «زندگی پرماجرای رضا شاه»، ج ۱، تهران، گل فام، چ ۳.
- مکی، حسین، (۱۳۵۸)، «تاریخ بیست ساله ایران، ج ۱، تهران، امیر کبیر، چاپ جدید.
- مکی، حسین، (۱۳۶۲)، «تاریخ بیست ساله ایران، ج ۶، تهران، امیر کبیر، چاپ جدید.

Archive of SID